

Жанна Янковська
доктор філологічних наук,
професор кафедри філософії та
культурного менеджменту НаУОА

ФІЛОСОФСЬКО-ПОЛІФОНІЧНЕ ‘ЗВУЧАННЯ’ ОБРАЗУ Г. СКОВОРОДИ У ПОЕМІ-СИМФОНІЇ П. ТИЧИНИ «СКОВОРОДА»

У цьогорічні ювілейні роковини з дня народження українського філософа, письменника, поета, педагога Г. Сковороди вкотре переосмислюємо його неоціненну спадщину, що є універсальною, позачасовою, а тому ось уже третє століття не перестає бути актуальною. Її вивчають науковці різних гуманітарних галузей: філософи, філологи, фольклористи, і можемо говорити про те, що вона й далі буде предметом дослідження, бо містить невичерпний потенціал «вічних» ідей, які завжди цікавили й цікавитимуть дослідників й людство загалом. Багато сквородинівських фраз-ідей стали сентенціями, бо надзвичайно місткі й глибоко зачіпають проблеми людського буття, як, наприклад, ключова мета його власного життя, що втілена у вислів «пізнай себе самого», його роздуми про «світ» і про «себе», тобто людину у ньому, про смисл життя і «сродну» працю, волю, свободу особистості й т. д.

У різні періоди постання й розвитку української гуманітаристики до аналізу життя і творчості Г. Сковороди зверталися багато вчених, серед яких І. Франко, Д. Чижевський, М. Ковалинський, Ю. Барабаш, М. Руденко, М. Попович, Д. Багалій, Л. Махновець, В. Шинкарук, Л. Ушкалов, М. Попович, В. Шевчук, Ю. Лавріненко, М. Жулинський, Л. Рева, Н. Левченко, В. Поліщук та інші. Зосібна, чи не найуважнішими біографами філософа й письменника були М. Ковалинський, І. Пільгук, О. Мишанич, Л. Махновець. Цікавим та ґрунтовним джерелом про заявлену в темі поему П. Тичини є праця-спогад і водночас наукове дослідження про історію написання цього твору Ю. Лавріненка «Павло Тичина і його поема “Сковорода”» [1], оскільки автор її був близьким другом поета, спостерігав за працею над симфонією.

Якщо прискіпливо проаналізувати, то можна помітити, що кожен культурно-історичний період позначений ключовими особистостями, які його репрезентують, а часто й творять. Аналізуючи епоху українського бароко, щоразу звертаємося до філософських ідей та постаті Г. Сковороди, якого можна вважати однією із найпомітніших особистостей цієї епохи. Його прагнення до волі, до свободи духу, життя й творчості було настільки всеоб’ємним (згадаймо оду «De libertate»), що мимоволі згадуються ідеї про антропоцентричні виміри часу, оскільки «роль окремих визначальних постатей у розвитку національної культури є досить помітною. Це простежується як на локальному рівні, так і на загальнонаціональному, коли варто говорити про особистостей, які у певний період розвитку суспільства й культури були провідними й стали своєрідним втіленням універсального досвіду, накопиченого в індивідуумі з певною ідентичністю, який являє “особистість”, потрібну саме “там” і “тоді”» [4, с. 100].

При порівняльному аналізі виникають навіть асоціації з юнгівським архетипом Мудрого Старого.

Реальний і разом з тим загадковий та легендарний образ Г. Сковороди «оживає» й у численних художніх творах українських письменників та поетів. Йому присвячували свої твори такі письменники й поети: Т. Шевченко (повість «Близнецы»); П. Куліш (поема «Грицько Сковорода»); І. Пільгук («Григорій Сковорода» – художній життєпис); М. Рильський (Слово про рідну матір»); В. Шевчук («Предтеча»); Л. Ляшенко «Блискавиця темної ночі», В. Єшкілев («Усі кути трикутника»); вірші й поеми про Г. Сковороду О. Софієнка та багато інших. У цій розвідці хочеться звернути увагу на поему-симфонію П. Тичини «Сковорода», яка стала справою усього життя поета, його другим «Я», бо писав він її майже сорок років.

Поліфонізм, багатовимірність твору полягає у тому, що П. Тичина, аналогічно, як і в музичному жанровому відповіднику симфонії, прагнув не тільки якнайглибше осягнути постать філософа, його мислительний таланти – крізь призму й ідеї Г. Сковороди він показав і власні творчі та особистісні сумніви й шукання, втілюючи його вічну ідею «пізнай себе самого». У поемі озиваються й бурхливі сторінки української історії, в яких аж до сьогоденного дня Україна шукає й творить себе.

Інший вимір творчої поліфонії поеми – це, знову ж, як і в музичному творі, поєднання абсолютно різних художніх засобів, як алегорія, гротеск, «театр масок» та інших. Слова П. Тичини про те, що «великий наш філософ щедрю залишив нам спадщину по собі: обсягом широку, змістовністю глибоку і щодо світогляду свого – чисту та моральну...», стали епіграфом не одного наукового дослідження. Цією «трагедійно-епічною поемою», «віршованою трагедією» про «духовну людину» П. Тичина реабілітувався перед собою та власним народом за свою політичну поміркованість та, будучи під постійним наглядом влади, «маневрування» між провладною ідеологією та власними переконаннями, вона була тим, хоч і не єдиним, «офіційним щитом» (Ю. Лавріненко), який оберігав інші його твори від цензури, його одкровенням і його Голгофою. С. Тельнюк писав про те, що «образ Григорія Сковороди у цьому творі час від часу набуває ознак образу-маски, якою затуляє своє обличчя сам автор. Наприклад, душевна вразливість Григорія Савича, коли він на кораблі прибуває з чужини, ступає на рідну землю й молиться красі української природи – це й горизонт світосприйняття автора “Сонячних кларнетів”» [Цит. за вид.: 2].

Образ головного героя поеми дволикий, у ньому можна помітити шлях до самого себе не тільки мислителя-філософа, але й П. Тичини. У цих віддалених в часі й просторі автора твору та його героя пульсують подібні імпульси світобачення, осягнення людини й природи. Будучи довго не надрукованим, після виходу цей твір кардинально змінив погляди літературознавців та соратників по перу про самого поета. У дослідженні-спогаді Ю. Лаврінович написав: «Пригадалися слова з поеми Тичини “В космічному оркестрі”: “Трагедія космосу [...] Творця на власнім творі розіп’ятого” [...] “прометейно в майбутнє ридає і не вертається назад”» [1, с. 10]. Ці слова можуть цілком стосуватися і П. Тичини як творця поеми «Сковорода».

Головний герой симфонії, Г. Сковорода, залюблений у рідну українську природу. Він її слухає, споглядає, і бачить та чує у ній «Бога щасливого», з яким через природу, як йому здається, і встановлює незримий зв'язок («Пошли ж душі мої спокій, і мир, і злагоду, й любов») [3, с. 144]. Топоси його присутності – це Київ, Дніпро, Україна, села, «пустинь Китаївська», «сади рожаїсті», «кринишне узлісся», «повне поле». Перебування серед рідної природи приносить йому не тільки естетичну насолоду, але й душевну рівновагу та гармонію:

Сковорода
на землю упаде,
цілує квіти, трави гладить,
росою очі, немов незрячі протирає... [3, с. 144]

У такому уявно вибудованому храмі він чує «Всеблаженного», від якого «такий мир у серце ввійде, що він од радості і бігає, і плаче» [3, с. 145]. Всенаповнений природою, герой промовляє слова вдячності: «О Господи, як ти всього мене наповнив щедро, щедротно! [3, с. 144] Так само незримо, сильно й музично любив природу і сам П. Тичина, на її звукову гармонію він клав свої вірші, як композитор слова на музику, за що й прославився серед поетів неперевершеним «кларнетистом» (співзвучно із назвою вірша та однойменної збірки «Сонячні кларнети»).

Але цей контакт із знайденим чуттєвим Богом виявляється коротким, бо тим часом «ченці похмурі» пустині Китаївської його «жорстоко осуджають» за те, що, будучи гостем отця Іустина, він «до храму не вхожий». Цей осуд дамокловим мечем зависає над волею та духом героя (як і осуд влади над життям та свободою творчості П. Тичини) – і настрої звучання поетичних рядків різко змінюється:

І гірко стане на душі.
Замість гармонії підуть ридання,
І думи тяжкі поженуть
у поле, на край світа... [3, с. 145]

Серед природи, а не серед людей, він знову віднаходить «справжній ключ до душі». І тут йому «усе, усе в природі каже: познай себе самого, познай» [3, с. 146]. Це пізнання «себе самого» і для філософа, і для автора поеми стало шляхом, довжиною у життя, «*cum grano salis*», віднайденим смислом у «сродній» праці.

Окрім Сковороди, особистісним та завуальованим у поемі бачиться образ Марії (Маринки). У ньому можна вбачати образ Діви Марії і, коли автор зображує її розтерзаною та поневоленою, – України.

Ю. Лавріненко, аналізуючи третю частину поеми, вважав, що «Чорнобог (завуальований прототип Сталіна – *Ж. Янковська*) дуже послаблює Сковороду тим, що позбавляє його улюбленої учениці Марії (символ його країни), а натомість підсуває йому “голу панну”» [2, с. 62]. Дослідник задається питанням: «Чи ж не символічно це для самого автора поеми? Сталін підсунув поетові замість поетичної слави – славу політичну – лавреата-орденоносця, міністра освіти (пізніше “й президента” – голови Верховної Ради УРСР). Не погодитися

на це значило б смерть. Потрапивши в цю пастку, Тичина розпачливо скаржився, що йому одібрано час на працю поета» [2, с. 62]. В умовах радянського терору таке покарання славою та владою П. Тичина сприйняв дуже болісно, бо воно зв'язувало його волю й бажання творити.

Сковороду, як і самого автора поеми-симфонії хвилює те ж питання: «бо де ж гармонія, як справедливості нема?» [3, с. 150] Маючи за зразок Біблію й по-своєму читаючи її, мислитель прагне чесного й праведного українського, а не московського священства (як автор поеми – чесної влади). Саме у той час Києво-Печерська лавра переходить у підпорядкування царедворського московського патріархату. Коли ченці, вбачаючи високість, освіченість, таланти мислителя, просять його залишитися «у Києві, у Лаврі» «стовпом істини» та «окрасою церкви на Україні»,

Затремтів Сковорода, мов пламенем об'ятій:

– Ой преподобнії!

Яких вам ще стовпів у церкву треба?

Доволі й вас,

стовпів неотесаних!

Ви ж церкву завалили,

Що й за сто літ вона не встане! [3, с. 151]

У цих словах надзвичайно гостро відчувається церковно-релігійна криза скворородининської епохи та, у підтексті, криза влади часів життя П. Тичини, якій потрібні були «гвинтики»-виконавці наказів, а не мисляча еліта. Тому можна стверджувати, що основною смисловою ідеєю поеми є незалежність, нездоланність, свобода вибору особистості в усіх її виявах. Автор симфонії часто такого вибору не мав, бо «в умовах наступу сталінізму на всьому фронті поет заховався од світу, од народу в гумовій в'язниці офіційної слави, заплативши за неї живою смертю [...]. У страшну добу сталінських репресій одних письменників розстріляли, других – зіслали в концтабори, третіх розтлили. Тичину репресували визнанням. Покара славою – одна з найновіших і найефективніших форм боротьби з мистецтвом» [2].

В аналізованому творі проходить також ідея нерозуміння пророків свого часу, ідея самотності серед юрби. Такий емоційно важкий стан був властивий не тільки Сковороді, але й поету, таланту якого влада не давала можливості розгорнутися вповні. Екзистенція самотності породжує самозаглиблення: «Зостався сам. Один у темноті, у думках» [3, с. 152], як Шевченків кобзар «в степу на могилі», «возноситься почав все вгору, вище, вище... І бачив землю, всю її неправду неначе вдень, так ясно» [3, с. 153].

Перебуваючи постійно під наглядом влади, П. Тичина, «мов Лаоокон», весь час борсався у тенетах державного терору. Його поема-симфонія «Сковорода» – це багатоголосся почуттів та роздумів, любові й страждання, пошуку й вибору, боротьба світлого й темного, добра, правди й зла, переплетення голосів Г. Сковороди, П. Тичини й народу. На рівні художнього прихованого паралелізму простежуємо спільні риси творчої та життєвої біографії у філософа й поета: насамперед – у пошуках себе на рівні духовної, творчої та політичної долі, роздумів і страждань. Жанровий різновид – симфонія

– тут повністю виправданий зміною настрою, рими, звучання кожної частини: від елегійно-радісного до рішучого. Пишучи про Г. Сковороду, П. Тичина писав і про себе. У цьому проявляється подвійне прочитання твору, який має національно-філософське звучання, бо для обох Україна була понад усе.

На перший погляд, поема завершується «повним протесту відчаєм». Проте в архіві списків твору був знайдений вірш «Будь славно, природо, за все», який, як вважає Ю. Лавріненко, «звучить як епілог поеми» [1, с. 58]. Цей вірш, на думку дослідника, «дає ніби останній висновок і рішення автора. Вкупі з ним оформлюється в послідовному наростанні основна ідея поеми – сквородинсько-тичининський міт не тільки свободи й незалежності “духової людини”, а й її нездоланності. Ця нездоланність уможлиблюється завдяки буряній природі Всесвіту, яка не дає тиранії осістися навіки і відкриває перспективу противникам тиранії» [1, с. 58].

Захоплює те, яку волю до життя й творчості мав П. Тичина, щоб стільки десятиліть писати «до шухляди» один твір, широку епічну поему про життя «духової людини». Цей твір оберігав його від зневіри, він став поетично-філософським кредо митця. Як і Г. Сковорода, П. Тичина торував свій власний шлях у житті й літературі, «пробивав, як міг, крізь непрохідні джунглі нашого ХХ століття свою власну стежку» [1, с. 63]. Їхнім життєвим кредо стала філософія самопізнання («Пізнай себе самого»). Ми ж сьогодні, попри написані дослідження, маємо величну, проте майже легендарну й недостатньо вивчену постать і спадщину Г. Сковороди та недооцінену творчість П. Тичини.

1. Лавріненко Ю. Павло Тичина і його поема «Сковорода». *Відбитка з журналу «Сучасність»*, 1, 3, 5. 1980. 63 с.

2. Поема-симфонія «Сковорода»: жанрові й проблемно-тематичні особливості. Павло Тичина (1891-1967). Українська література кінця ХІХ – початку ХХ ст. Режим доступу: https://ukrlit.net/textbook/10klas_14/54.html

3. Тичина П. Сковорода (Симфонія). *Твори*. Київ: Молодь. 1990. С. 144–158.

4. Z. O. Yankovska, L. V. Sorochuk. Anthropocentric dimensions of Ukrainian Culture (in the Context of the Archetype of wise old Man). *Antropologikal Research*. № 18, 2020. S. 87–101.